

Kiűzés, deportálás, kitelepítés

A kirekesztés magyarországi történelméből, 1938–1953

„A kultúrpresszimizmus Európája lettünk. A dinamikus, jövőorientált amerikai testvérkultúra mellett” – mondtuk 2000-ben, egy nemzetközi konferencia zárszavában. Előadásunk témája: az európai identitás, európai történelem és Európa jövője. Európai identitás nélkül nincs Európai Unió – mondtuk. Európa kétezer éves történelme telve van olyan sajátosságokkal, amelyek a 21. század gazdasági és szellemi világpiacán jól hasznosíthatók. Ezek: nyitottság, szolidaritás, sokszínűség (kulturális diverzitás). A 20. századi hanyatlást – ami miatt a kultúrpresszimizmus kialakul – épp ezen alapelvek feladása jelenti: háborúk, deportálások, kitelepítések etnikai, faji és osztályalapon. Összesen mintegy 65 millió emberélet veszett oda. Az ipari-technikai géppark lepusztult. A munkaszervezet szétesett. A legjobb elmék egy része az üldöztetés elől végleg elhagyta Európát. A sebek, amelyeket egymáson kölcsönösen ejtettek az etnikai-vallási közösségekbe, politikai intézményekbe szerveződött embercsoportok, máig egymás iránti bizalmatlanságot táplálnak. Az európai emberek – különösen középosztályaik – máig egy lappangó lelki hidegháborúban élnek: találkozásaik második órájában azt kutatják, a másik családja vajon melyik oldalon állott a konfliktusok óráiban. „Most értem meg – így az előadás vitájában felszólaló volt vezető politikus –, hogy a történészek miért rosszkedvű emberek. Mi, politikusok mindig a ragyogó jövőről beszélünk, a történészek pedig a sötét múltrol.” De vajon jó ez a munkamegosztás?

Jövő- és múltkép

Magyarország 2004. május 1. óta tagja az Európai Uniónak. Egyszerre kell nálunk is az állam, a nemzet, az itt élő emberek, a természeti környezet jövőjéről és múltjáról beszélni. A jövő- és múltkép együtt formálódik. A hivatásos történetkutató, a hivatásos politikus, a nem szakember fejében is. Nem kell a történetkutatás tudományosságát félteni attól, hogy beismerjük a jelen tényezők befolyását a véleményalkotásra. Sőt állítjuk, hogy a jelenben élés és a jelenben gondolkodás segíti a múlt pontosabb és sokoldalúbb megismerését. A történés korában magától értetődő jelenség fél

század múlva – és ez természetes – egészen más megítélés alá esik, amikor már látjuk: hova is vezetett a korábbi akció. A „történeti távlat” régóta hangoztatott elve nem más, mint „kiváras”. Kivárasa annak: mi is lesz a következménye a tegnapi cselekvéseknek. A következmények ismeretében – évek, évtizedek után – születhet aztán meg a történeti ítélet.

A németek kitelepítése – indokoltabb inkább kiűzésükről beszélni – is egészen más megvilágításban állott 1946-ban, az 1970-es években, és áll ma, az Európai Unió jövőjének latolgatásakor.

Társadalmi és történetelméleti reform igénye, 1982–85

A História vezércikkében, 1982-ben írtuk: „Világlátásunkban Glóbusz-méretű tágulást váltott ki a technikai-kulturális intézményekbeli fejlődés [...] az interkontinentális közlekedés, tömeges utazások, a film, a modern tömegkommunikációs eszközök képernyőre, rádióhangszórókba hozza a tőlünk legtávolabb eső kultúrákat is [...]”

„[...] biológiai egyensúly megbomlása, a kultúrák pusztulásának élő veszélye” [...]

„[...] felül kell vizsgálnunk hagyományos, alapjaiban az európai állami, nemzeti fejlődés tanulságait rögzítő értékrendszerünket.” (Historia 1982/4–5. szám) (Akkor a História 40–75 ezer példányban fogyott el.) „Új történelemlátás” programját kívántuk meggyökereztetni a már meglévő programok mellett. Nem azok bírálataként, csak egyszerűen helyet kérve magunknak. Ahogy minden, új élményeket magával hozó fiatal a szakmában szóhoz jutva törekszik világlátását megfogalmazni. Amerika, Franciaország, Németország, Olaszország, Ausztria, a közép-kelet-európai szomszédos államok mellett Moszkva, a Baltikum, a Kaukázus, Szibéria voltak az addig eltelt tíz év, az 1970-es évek utazási célpontjai. A konferenciák mellett a helyi népek történelmének tanulmányozása, a szakmai-módszertani eszmecsere a kollégákkal: merre is tart a világ gondolkodása történelemtől, jelenről, természetről, emberről. Élmények: az európai „újbaloldal” és a megújuló konzervativizmus, majd a talpra álló német szociáldemokrácia, az amerikai „etnikai reneszánsz” (1978), a nyugat-európai és szovjetunióbeli új környezetvédelem első mozgalmi, atomenergia-ellenes tüntetések, a szibériai új népiismereti és természettörténeti elgondolások. Konzultációk a kormeghatározó technika történelmének megszállottjaival. Szembesülés az arab kérdéssel az egymást követő energiaválságok kapcsán (1973–78), a „Kína-jelenség”, amelyről hajlamosak voltak kortársaink csak mint az európai személyi kultusz távol-keleti továbbéltetőjéről nyilatkozni. Míg mi inkább a keleti életlehetőségek és életfeltételek biztosításának egyik – számunkra természetesen mindenképp elkerülendő – útját láttuk benne. No és látni Franciaországban az indokínai és észak-afrikai, Amerikában a vietnami háború nemzetet megrázó hatásait. Sokkokat.

A világ – ellentétben azzal, ahogy ezt a technikai használati eszközök terjedése és a két politikai nagyhatalom sugallják – nem az „egységesülés”, hanem a „sokféleség” felé halad. És e sokféleség egyik alapja az etnikai, szokásrendi különbség újraéledése lesz. Valamint a gondolkodási (világ-

* Az előadás az MTA TTI és a Budapesti Európa Intézet kitelepítéséről rendezett közös nemzetközi konferenciáján hangzott el 2006. február 28-án. Itt rövidítve közöljük. (A szerk.)

nézeti) és társadalmi rendszerekbéli különbség. Szükséges „új viszony a nemzeti történelemhez” – írtuk a História vezércikkében. Szakítani a historizáló gondolkodással, amely a jelen problémáit becsomagolja a függetlenségi és osztályharcok, az urbánus–népies értelmiségi perpatvarok újra- és újraértékeléseibe. Nevén kell nevezni a konfliktusokat térségünkben is.

A magyar nemzeti tudat valós három konfliktusa szerintünk: „*Trianon*” (azaz a nemzet szétdarabolása), a „*fenyegettség*” (a nagyhatalmak elleni védekezés) és az „*asszimiláció*” (a magyar társadalom etnikai sokgyökerűsége) feldolgozatlanága.

A program részben a korábbi *tabutémák* napirendre tűzését kívánta, részben *másként* kívánt a témákhoz közelíteni, mint az elődök.

Tabutéma volt Trianon (a kisebbségi sors), a Szovjetunióhoz való viszony és az elhallgatott kérdéskör: az asszimiláció. Tabu, mert a Szovjetunió politikai vezetése ekkor, az 1980-as évek elején már jobban félt a nemzeti önállósodási mozgalmaktól, a birodalom szétlazításától, mint az egypártrendszer fessegetésétől. (Utóbbit a XX. kongresszus életképessé látszott tenni.) Mi magunk is, a világ különböző tájain megfordulva, az etnikai reneszánsz jeleiben, a lokális környezethez való ragaszkodásban a társadalom kis közösségeinek ébredését láttuk a nagyhatalmi adminisztrációval szemben. Amely nagyhatalmi adminisztráció összefogott a világ minden pontján – a világ keleti és nyugati partjain – a technokratákkal, a technikai-természettudományos értelmiséggel. Akik a katonai és az ipari fejlesztések első számú kedvezményezettjei voltak. A kulturális sokszínűségért támadt mozgalmak hangosak voltak Dél-Amerikában, Afrikában, csendesek Amerikában, Közép-Európában, a Szovjetunióban. Telve romantikus anti-kapitalizmussal, antikommunizmussal, irracionálisnak tűnő technokrata-ellenességgel. Irányultak nagyhatalmi támaszpontok, atomeróművek, atomrakéta-kilövők, természetátalakítás, beltenger-lecsapolások ellen. De mindegyikben ott munkált a szándék: az emberi és természeti világ sokszínűségének mentése.

Hogyan függ össze a sokszínűség – az etnikai, vallási, szociális és véleményi sokszínűség –, vagy annak felszámolása a társadalom működőképességével? A sokszínűség valóban „akadály”? Modernizáció és sokszínűség valóban szembefeszül egymással? Ez volt számunkra a kérdés... A nemzeti konfliktusokban és azok feloldására tett kísérletekben (Trianon, kitelepítés) azt kell vizsgálni, mennyire javult, vagy sérült a térség lakosságának termelő ereje, az igazgatás (állam) működőképessége. „Az etnikai-nemzeti közösségek ki- és betelepítései nem oldották meg a kisebbségi kérdést” – írtuk 1982-ben. Ezt már tudjuk. Az ún. kitelepítés az európai államnemzeti elv kiteljesülése volt. Törekvés arra, hogy egy államban egy nemzet éljen. „De arról sajnos még csak nem is teszünk említést, hogy mennyire károsodott egy-egy állami közösség a termelés és a munkaszervezet szintjén az etnikai elv érvényesítésének ilyenfajta kipróbálásával.” (Hogy ugyanis a kelet-európai német kisebbségeket vagy a csehszlovákiai magyar kisebbséget kitelepítették abba az államba, ahol többséget képeztek.) Hasonló megfonto-

lásokat javasoltunk a holokauszt értékelésénél: „a zsidóság kiirtására irányuló fasiszta kísérletek milyen károsodást és kiesést hoztak a közép-európai társadalmak gazdasági rendszereinek működésében”. Nemcsak az elűzött svábok, magyarok, az elpusztított vagy megnyomorítva kivándorlásra kényszerülő zsidóság sérült ezen „világpolitikai” akciókban, hanem az a társadalom is, amely kiúzta, kirekesztette őket. Vagyis: az etnikai-vallási sokszínűség nem akadály a működőképességnek – ahogy azt az 1918 előtti államalakulat is bizonyította. Hanem éppen a sokszínűség türelmetlen felszámolása a hátráltató.

A működőképesség szempontjának alkalmazását javasoltuk az 1945 utáni magyar és közép-európai társadalmak történelmének értékelésében is. Az etnikai-vallási kirekesztések sorát összekötöttük a szociális és politikai kirekesztések akcióival. A zsidóság deportálását, majd elpusztítását követte a svábok kiűzése (1946–47), ezt azután a régi középosztály adminisztratív megsemmisítése (1949–53), a városból vidékre való telepítés, majd jött a falusi vezető réteg, a gazdagparasztság tönkretétele, sőt internálása (1951–53), majd az ún. munkásarisztokrácia, azaz a tehetős, jól képzett munkásság megalázása, ellehetetlenítése (1951–56). Minden esetben: *kollektív felelősség, kirekesztés*. Egy-egy etnikai, vallási, társadalmi csoport kollektív felelőssé tétele a társadalmi bajok – szegénység, „igazságtalanság” stb. – miatt. Kelet-Európa – és így Magyarország – 1938–56 közötti történelmében így találtunk rá a „kirekesztések” folyamatos alkalmazására, amely politikai eszköz érvényesült mind a kapitalista, mind a szovjet rendszerben. És amely érvényesült mind a diktatúrában (Németország, Szovjetunió), mind a polgári demokráciában (Csehszlovákia).

A németek közép-kelet-európai történelme, 1982–87

A németek történelméről 1945 után nehéz volt reálisan beszélni. Nemcsak két világháború vesztese volt a német állam, de a német embereket a világtörténelem addigi legkegyetlenebb emberellenes akciójáért vonták felelősségre, a zsidóság irtásáért. A háború lappangva – mint említettük: lelki hidegháború formájában – folytatódott évtizedekig, a forró háború után is. Magyarázható. De a világ új jelenségeit figyelve – új népek, az Európán és Amerikán kívüli világ belépését a világtörténelembe, az új technikai kultúra magával hozta globális szemlélet kibontakozását, energia-válságokat, természet–ember viszonyának újragondolását – úgy látszott: az európai lelki hidegháborúnak is véget kell vetni. „A világháborút végre be kell fejeznünk.” Legalábbis Európában. Ezért is fordult figyelmünk a német kérdés felé. Természetesen szűkebb világunk, Közép-Kelet-Európa és Magyarország térségében.

Itt a német kérdés tabu volt a politika és a közgondolkodás számára is. Tabu, mert a Szovjetunió a térség megszállását – kimondva-kimondatlanul – azzal indokolta és legitímálta, hogy ő szabadította fel a német megszállás (1938–45) alól. (Ez az önlegitimáció ünnepeken állandóan jelen volt.) Tabu volt a német kérdés tárgyalása, mert a térség országai politikai vezető rétegének lelkiismeretét kimondat-

lanul is nyomta a „kollektív bosszú”, az 1945 utáni 10 milliós némettség kiűzése. És elintézetlen volt a kiűzöttek kárpótlása.

Tabu volt, mert a némettség lelkiismeretét is terhelte a háború emléke, részben mert a térség német kisebbségéből számosan nemzeti alapon léptek a fasiszta hadi- és politikai gépezet szolgálatába, és akik nem, azok is viselték a kollektív felelősség rájuk és magukra kényszerített súlyát, ha másért nem, hát a népirtásért. És tabu volt, paradox módon, az NSZK 1970 utáni új keleti politikája miatt is. A legendás Willy Brandt, majd a CDU-s Barzel által folytatott politika ugyanis megkövette a második világháborúban megszállt államok lakosságát a német pusztítások miatt. Nemcsak jóvátételeket fizetett, hanem önkritikusan szemlélte a némettség délkelet-európai betelepüléseit a középkortól 1945-ig. Elvállalta a kollektív felelősséget, mint ami egyetlen lehetőséget kínált a megbékélésre. Aktív kultúr- és ösztöndíjpolitikát indított a térségben, kétoldalú kapcsolatokat épített ki a szocialista országok párt- és állami vezetőivel, amely jobban lazította a szovjet rendszert, több társadalmi demokráciát hozott a térségbe, mint a „csillagháborús” amerikai programok. Ám hallgatott természetesen arról, hogy mi történt e térségben a németekkel 1945 után.

Több előtanulmány után javasoltuk nemzetközi konferencia rendezését (1987. március 8–9.) a némettség szerepéről az ipari társadalmak (19–20. század) korában.

Az előadásban négy állítást igyekeztem bizonyítani. 1. A németek a délkelet-európai térségben, újabb és újabb hullámokban a 13–20. századig a helyi munkaerőigény kielégítőiként jelentek meg: parasztként, iparosként, szaktisztviselőként. Nem valamiféle „nemzeti előőr”-ként, ahogy ezt a régi német történetírás állította. Ugyanígy telepedtek meg itt a cseh, a morva, a délszláv, az örmény nemzetiségű és a zsidó vallású népcsoportok. Szorgos alkotói ők a történelmi magyar államnak, a polgárosuló magyar társadalomnak. 2. A helyi magyar nyelvű középosztály riválisként tekintett a betelepülőkre, és ezt a rivalitást nemzeti-vallási köntösbe burkolták (német- és szlávellenesség, antiszemitizmus). 3. A bevándoroltak és a helyi lakosok között erős asszimiláció indult meg a polgári munkaszervezetben (üzemben, hivatalban, városi élet szabadidő-tereiben). Ez az asszimiláció „kölcsonös egymáshoz igazodás”. „A magyarság legalább annyi ún. svábos, zsidós, szerbes stb. »tulajdonságot« kölcsönzött át magára, mint amennyit a nem magyar népek ún. »magyaros« tulajdonságot. A 20. századra itt egy nyelvben túlnyomórészt magyar, de szokásrendszerében új magyar nemzet él.” 4. „Ahogy a német nemzeti fejlődés legnagyobb tragédiája az, hogy a némettség a »külföldi« kultúra hordozóját, a zsidóságot kivetette magából, ugyanígy a magyar nemzeti fejlődés egyik legnagyobb tragédiája: éppen azt a két elemet nem tudta tolerálni, amely két elem pedig a leginkább volt hajlandó asszimilálódni a magyarsághoz: a németséget és a zsidóságot.” És egyik sem kívánt „egyetlen négyzetcentimétert sem [...] az országból kiszakítani”.

A Néprajzi Múzeum hatalmas termeiben rendezett nagyszabású konferencia jól sikerült kiállításával, a politikai vezetők „távoli” (Népfőnt) támogatásával, sok színvonalas

előadással, vitával zajlott. A zárzóban (megjelent a *História* 1987/4. számában) tanulságokat igyekeztem megfogalmazni, vállalva, hogy a jelenünkben látható következmények legyenek az értékelés szempontjai. 1. A kollektív felelősségre vonás és a kiközösítés a zsidósággal, a németiséggel, a magyarsággal szemben mindenütt a társadalom működőképességének visszaesését hozta. („Hogyan működhetek mindezek után még az itt élő társadalmak? A válaszom: hát így! Ahogy ma működnek...”) 2. A térség államai között „nemzetközi konvenciókat kell kialakítani, amelyek nemzetközi intézkedésekkel kényszerítik a nacionalista kormányzati politikát a kisebbségi nemzetek jogainak biztosítására”. 3. Patriotizmus és nacionalizmus (nemzeti eszme) szétválnak egymástól. „A felvidéki magyaroknak a mai Szlovákia a »haza«, a magyarországi németeknek pedig Magyarország.” (Ahogy a kitelepített németek, magyarok mindig szülőföldjüket érezték hazájuknak, pedig ott nemzeti kisebbségben éltek.) 4. „A baloldali értelmiség felelőségéről” is beszélni kell, amely „a kollektív felelősséget vagy dicséretet társadalmi hovatartozás alapján kitermelte” (kulák, burzsoá, munkásarisztokrata).

Rendszerváltásban és Európai Unióban, 1990–2001

A németység közép-európai sorsának idézése egyúttal magával hozta a térségbe áramló egyéb népelemek történelmének újrajvizsgálását. És az a szemlélet, amely e népelemekben elsősorban munkavállalókat látott, az itt kialakult 19. századi polgári munkaszervezet megalkotóit, nos ez a szemlélet szükségszerűen vezetett a 20. századi kitagadások negatív értékeléséhez. (Mind az etnikai, mind a társadalmi-politikai alapú kirekesztések elmarasztalásához.) *Nem csupán erkölcsi, de hasznossági alapokon.* És kezdtem arról beszélni, hogy a „kollektív felelősségre” vonás „kollektív öngyilkosság” is volt a helyi társadalmak részéről, hiszen a maguk közösségének egészét károsították.

Így jutottunk az 1990-es években több, a térség társadalmait jelenünkben is érintő következtetéshez.

1992: A közép-kelet-európai kisebbségi konfliktusoknak – amelyek a szovjet kivonulása után kiéleződtek – nem a határtologatás (1920, 1938–42), nem a kisebbségi nemzetek kitelepítése (1945–47) a megoldása, hanem a *kisebbségek kollektív jogainak biztosítása*. Mind a vallási, mind a nemzeti alapú autonómiák biztosítása. (*História*, 1992/11. szám)

1995: A közép-kelet-európai térség működésképtelensége a rendszerváltás után jórészt történelmi okokkal és megismételt történelmi hibákkal – politikai alapú kitagadásokkal – magyarázható. Idéztük az 1920–90 közötti népmozgásokat. 1919–24: kényszerszermigráció a határváltozások hatására (csak Magyarországon 350 ezer fő). 1944: a közép-kelet-európai zsidóság (7 millió) elpusztítása (ebből Magyarországon 500 ezer). 1945: németek kiűzése (Közép-Kelet-Európában 10 millió, ebből Magyarországon 250 ezer). 1938–45: kényszerszermigráció az újabb határváltozások hatására (csak magyarok 200 ezren voltak). 1945–53: politikai

folytatás a 26. oldalon ⇨

emigráció (110 ezer fő). 1956–89: újabb politikai emigráció (340 ezer fő). Azután 1990-t követően: Magyarországra illegális bevándorló és feketemunkás (250–300 ezer fő).

Ekkor igyekeztünk kategorizálni a „népességmozgásokat”. *Deportálás*: zsidóság táborokba hurcolva, elpusztítva; új formája 1945 után a politikai elítéltek munkatáborokba gyűjtése, elkülönítve a társadalomtól. *Elűzés*: némettség, illetve magyarság – azaz kiűzve nemcsak a lakhelyükről, hanem az állam területéről is, 1945–47. *Kitelepítés*: osztály-, illetve politikai alapokon kitelepítve a lakóhelytől távoli, ritkán lakott, elmaradott vidékekre. *Migráció*: szabad céllal történő elvándorlás. Egyik formája a kényszermigráció, azaz a menekülés, emigráció politikai okokból. Másik formája: természetes migráció, azaz munkahelyet, megélhetést keresve vállalják az elvándorlást. (História, 1996/3. szám)

2004: Az Európai Unió kiterjesztése a közép-kelet-európai térségre és a holokauszt 60. évfordulója egy évre esett. Az uniós kiterjesztés napirendre hozza a német kitelepítések értékelésének lezáratlanságát. Németország, Ausztria, Csehország érintett a szudétanémetek kitelepítéséről (1945) most fellobbanó vitában. Mi, itthon konferenciát rendezünk a kiűzések, kitelepítések európai történelméről (História, 2004/5. szám). Egyértelmű: hiába igyekszik a demokratikusan gondolkodó európai értelmiségi csak a diktatúrákra vezetni vissza a kiűzések politikai doktrínáját, Hitlerrel és Sztálinnal egy időben megszületett az a liberális demokrata, Beneš fejében is, és elfogadták Közép-Kelet-Európa új demokratikus államai (Magyarország is) 1945 után. (Stark Tamás előadása szerint: 1938–42 között szinte minden közép-kelet-európai államban elfogadott politikai elv lesz a kisebbségek kitelepítése, a „tisztá” nemzetállam létrehozására törekvés. És ezt a politikát a liberális demokrata nagyhatalmak is szentesítik, a „nemzetállam” elvének bővítésében.)

A holokauszt évforduló tanulsága: lehet a történelemben *tévedni* (pl. háborúba lépni), lehet *mulasztani* (pl. lehetőségeket kihagyni) és lehet *bűnt elkövetni*. Ez utóbbi forog fenn, amikor egy közösség vezető ereje (parlamentje) jogszabályokat hoz polgárai egy részének kollektív kirekesztésére. Ez Magyarországon a zsidókkal kezdődött (1938–44), majd az etnikai és osztályalapú kirekesztésekkel folytatódott... (História, 2004/9. szám)

Következtetés: az európai nemzetállam többszörösen csődöt mondott a 20. században. Nemcsak megszülte a diktatúrákat (Németországban 1932), de nem jelentett biztonságot (sem köztársaság, sem királyság formája) a polgárai számára. Az új területigazgatási egységnek, az Európai Uniónak szigorú jogi normákkal kell építkeznie minden kollektív kirekesztési törekvéssel szemben, és minden esz-közzel biztosítania kell az egyén önazonosságának szabad kiélését, a helyváltoztatás szabadságát és a tulajdon biztonságát.

És folytatni a történelmi alapú jövőkutatást...

Európa a nagy politikai döntések éveit éli. 1999-ben az unió hozzákezdett egy közös kultúrájú értelmiség megteremtéséhez, ami néhány évtizeden belül a kontinens nemzeti-vallási különbségei felett biztosíthatja az „európai nagypiac” versenyképességét az USA-val, Kínával szemben (Bologna, 1999). 2000-ben elhatározták, hogy az európai tudományos-technikai bázis erősítésével 2010-re az unió legyen a világ legdinamikusabb gazdasági hatalma. 2004-ben kiterjesztették az unió határait a közép-kelet-európai térségre, majd 2007-ben tovább tolják azokat a Balkán irányába. 2004-ig az unió olyan társadalmakra építkezett, amelyek a Kr. e. 8. századtól szerves kapcsolatban éltek, a Kr. u. 10. századtól pedig közös vagy hasonló intézményes-szokásrendi alapokon nyugodtak. Napjainkban olyan területekre merészkedik, amelyek társadalma sokban más értékrendet követ...

Ambiciózus tervek. Mint a történelemben annyiszor, a tervek: hipotézisek. Munkahipotézisek...

Akárhogy is lesz, egy biztos: az unió területén élő népek között a békét biztosítani kell. (Mind a fegyveres, mind a csendes lelki háború okainak kiküszöbölését.) Ezekhez szükségesek a jó törvények, az okos politika. De ezek – mint az európai államok története mutatja – nem elegendők. Szükséges a „*lelki megbékélés*” – ahogy erről a modern pszichológia beszél. És ehhez az eszközöket az értelmiségnek kell megtalálnia. Írásokkal, konferenciákkal, magatartásminták kialakításával. Biztosítani: az európai emberek minél teljesebben élhessék ki különböző – etnikai, vallási, szociális, nembéli, korosztályi és egyéb – önazonosságukat.

Hogy lesz-e „európai identitás” a 21. században? Hogy lesz-e „amerikai identitás” vagy kínai identitás a 21. században? A globalizáció századában? S hogy nem lesz a többes identitás egyszerre megélése unokáink természetes életprogramja? Nem tudjuk. Valószínű. De az biztos: az európai népek egymáson ejtett sebeit be kell gyógyítani. A sebet ejtőknek meg kell tanulniuk „*megbánni*” és „*bocsánatot kérni*”. A sebesülteknek pedig meg kell tanulniuk „*megbocsátani*”. *De nem felejteni*. Mert a „sötét múlt” – ahogy politikus kollégám mondta – idézése vissza is tarthat bennünket a „bűnök” újbóli elkövetésétől. S ennek a múltnak idézése a történészek feladata marad.

Ha megtanulunk megbánni és képesek vagyunk megbocsátani, vagy ha nem akarunk a „megbántottságból” megélni, akkor több időnk és energiánk marad Európa múltjáról, mint az emberiség eddigi csúcskorszakáról, beszélni. Amely megteremtette a tömeges írásbeliséget, megfogalmazta a Glóbuszra kíváncsiság programját, soha nem folytatott elzárkózási politikát, képes volt magába szívni a legtávolabbi kultúrák viselkedési és szokáskultúráját, kialakította a modern demokráciát. És remélhetően a 20. században lezárta a 17–20. század vallási-etnikai és osztály-háborúit.